

КОМПОНЕНТНИЙ СКЛАД ЯКІСНИХ І ФОРМАЛЬНО-ДИНАМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ

У статті висвітлено психологічний зміст феномена схильності до ризику, розкрито його структуру, експліковано та описано склад показників.

Ключові слова: схильність до ризику, ризикованість, компонентний склад показників схильності до ризику.

Важливість вивчення проблеми ризику зумовлена вимогами, які пред'являють до особистості стрімкі перетворення, що відбуваються в сучасному суспільстві під впливом активних трансформаційних процесів. Результати цих змін проникають у всі сфери життєдіяльності людини і впливають на її психічний стан, на поведінку. Таке становище не тільки відроджує інтерес до людини як до суб'єкта власного життя, але й актуалізує необхідність дослідження особливостей його індивідуальності, зокрема схильності до ризику.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених ризику і значення схильності до ризику як властивості особистості, яка впливає на ризиковану поведінку, слід відмітити дефіцит досліджень, спеціально спрямованих на вивчення схильності до ризику як інтегральної властивості особистості, а саме: її структури, компонентного складу показників.

Мета даної статті, полягає в дослідженні структури схильності до ризику, та компонентного складу показників схильності до ризику.

У роботі схильність до ризику розглядається як інтегральна цілісна властивість особистості. Проте теоретико-методологічному дослідженню підтягають ті показники, які не несуть інформацію про її змістовні характеристики (цінності, переконання, світогляд, інтереси, потребово-мотиваційна сфера), тобто ті, що традиційно в психології відносяться до підструктури спрямованості особистості.

Аналіз літератури, дозволяє стверджувати, що для людей, схильних до ризику, функція переваги ризику є постійною, вона слабо піддається змінам залежно від типу задач по ухваленню рішень, впливу ситуацій невизначеності, ситуацій ризику.

Саме це дозволяє розглядати схильність до ризику, ризикованість або ризик-рису стійкою властивістю особистості, полікомпонентну за своєю структурою. Щоб точніше окреслити сферу дослідницьких інтересів стосовно психологічного феномена, що вивчається, і обмежити коло характеристик схильності до ризику певними показниками, спробуємо розглянути структуру схильності до ризику з позиції континуально-ієрархічної структури особистості, розробленої О.П. Санніковою [5, 6].

У контексті даного підходу особистість розглядається як макросистема, яка складається з різнорівневих підсистем, що володіють специфічними характеристиками. Як рівні виділяються формально-динамічний, змістовно-особистісний, соціально-імперативний. Перший рівень складає сукупність усіх властивостей, що відображають форму та динаміку протікання психічних явищ і індивідні властивості конституціонального характеру.

Другий рівень включає власне особистісні властивості (за Б.Г. Ананьєвим - поняття особистості у вузькому значенні слова): особистісна спрямованість, цінності, систему переконань, потребово-мотиваційну сферу та інше. Третій рівень умовно названий автором соціально-імперативним (від лат. *imperativus* - наказовий, настійно вимагаючий, безумовний).

Якщо два перші рівні співзвучні (і вербально, і за значенням) уявленням про двоаспектність психічного, тобто наявності формально-динамічного і змістового в психіці людини, то третій рівень включає той клас характеристик, які відображають також і уявлення, що є в особистості, - про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Межі між рівнями умовні, переходить від одного до іншого утворюють певний прикордонний простір, що об'єднує риси, які належать до двох сусідніх рівнів. Рівні взаємозв'язані між собою і взаємно проникають один в одного. Саме це пояснює розвиток окремих психічних властивостей, які вертикально "пронизають" структуру особистості від нижчих рівнів до вищих.

У контексті цього підходу, спираючись на аналіз досліджень схильності до ризику, її проявів і зв'язків з різнорівневими властивостями особистості можна представити і структуру ризикованості, або схильності до ризику. Згідно з означеним підходом, як властивість особистості ризикованість може проявити себе на всіх структурних рівнях і на кожному з них виявити свій специфічний зміст. При цьому характеристики різних рівнів можуть своєрідно взаємодіяти між собою, доповнювати одна одну і утворювати цілісну інтегральну властивість, яка не зводиться до суми її складових.

Таким чином, ризикованість або схильність до ризику може виступати як системна інтегральна властивість особистості, яку:

- на імперативному (нормативному) рівневі доцільно розглядати в системі прийняття рішень;
- на змістово-особистісному – у системі цінностей, де схильність до ризику характеризується відповідальністю, відчуттям обов'язку; самоконтролем і т. ін., тобто наближається до поняття особистісної готовності до ризику;
- на формально-динамічному – у системі індивідуально-психологічних характеристик темпераменту.

На даному етапі наше дослідження спрямоване на вивчення тих характеристик схильності до ризику, які відносяться до темпераментального рівня особистості, що включає, окрім формально-динамічних, ще якісні показники. Для пошуку компонентного складу цих показників крім досліджень схильності до ризику ми звернулися до праць О.П. Саннікової, в яких виділені метавиміри, мета параметри даного рівня.

Перед цим слід зазначити, що існує положення диференціальної психології, згідно з яким, формально-динамічні характеристики індивідуальної поведінки на відміну від змістово-особистісних характеристик, визначаються переважно властивостями нервової системи [3,4], цим пояснюється "консервативність", мала мінливість, стабільність даних характеристик у період після дозрівання нервової системи.

Формально-динамічний аспект охоплює сукупність тих рис і властивостей психіки людини, які формуються, як пише В.М. Русалов, у результаті "системного узагальнення" психофізіологічних компонентів діяльності, незалежно від їх конкретних мотивів, цілей, програм поведінки тощо. При цьому формально-динамічні характеристики психічних властивостей формуються за рахунок природженої постійності індивідуально-стійких нейрофізіологічних (біологічних) компонентів, залучених в індивідуально-конкретні види діяльності.

Узагальнюючи раціональні моменти наявних досліджень темпераменту, його психологічних, психофізіологічних складових, у роботах О.П. Саннікової виділені метавиміри формально-динамічного і якісного рівня індивідуальності людини. Коло формально-динамічних метапараметрів, що розглядаються як види психічної активності, на думку автора, є сукупністю тих ознак, які характеризують силу внутрішніх тенденцій індивіда до певної діяльності, що виявляється в енергійності і різноманітності дій, що відбуваються. Враховуючи сказане, до формально-динамічних (інструментальних) базових метапараметрів або метахарактеристик автор відносить: потребу-відсутність потреби в здійсненні певних дій; ініціативність-відсутність ініціативності до здійснення певних дій; широту-вужкість масштабу інтеракцій (безліч охоплених елементів); легкість-трудність виникнення, протікання і припинення певних дій; стійкість-мінливість (частота і тривалість інтеракцій); пластичність (гнучкість, флексибельність)-ригідність (відсталість); інтенсивність-помірність у прояві можливостей особистості тощо. Аналогічним чином до метапараметрів якісних характеристик окремих рис індивідуальності О.П. Саннікова відносить *емоційний, когнітивний, поведінковий*, у тому числі й *регулятивний*, компоненти конкретного психічного явища, риси (риса стійка в часі, стабільна і не є ситуативним станом) [6,7].

Стосовно означених метапараметрів для нас важливим є те, що, на думку автора, список показників, які характеризують формально-динамічний аспект (рівень) психіки людини, може бути доповнений компонентами, специфічними для певної, конкретної властивості індивідуальності (в нашому випадку - схильності до ризику), що розглядається в даному контексті.

Задля пошуку і експлікації формально-динамічних і якісних компонентів феномена, що вивчається, було здійснено аналіз відповідної літератури.

У деяких роботах С.Н. Богомолова, В.Н. Вяткіна, Р.М. Грановської, - визначається важливий елемент схильності особистості до ризику, – це потреба в ризику, яка виявляється в пошуку нових вражень, сенсації, нових відчуттів; у пошуку нового досвіду, у жаданні гострих відчуттів.

Зокрема, у роботах Т.В. Корнілової і Т.В. Чудінової показано, що схильність до ризику і навіть до авантюри включає потребу, прагнення до змін, до нового в житті, до подолання буденності, одноманітності життя, прагнення вийти за межі сьогодення, спроба одержати більше, причому миттєво.

Ще один приклад, що демонструє потребу в гострих відчуттях описує В. Франкл: "Для тих, хто жадає, прагне гострих відчуттів, найсильнішим є смерть – як у житті, так і в мистецтві" [10:243]. В. Франкл пише, що поведінка такої людини подібна до поведінки наркомана: щоби задовольнити свою жадобу відчуттів, йому необхідний струс, такий нервовий струс, що породжує ще сильнішу жадобу до гострих відчуттів, і людина вимушена кожного разу збільшувати їх дозу.

Дж. Кейнс у своїх творах виділяє емоційну складову схильності до ризику і розглядає фактор задоволення від ризику та робить висновок, що заради більшого задоволення людина може піти й на більш значні ризики.

Р.М. Грановська і І.М. Нікольська пишуть, що прагнення до гострих відчуттів - це вид катарсису, який супроводжується переживаннями насолоди від розрядки і задоволення, що підтримує смак до життя.

Група дослідників під керівництвом П.Словіка показали, що є два важливі елементи сприйняття ризику: фактор страху (це те, наскільки ми боїмося, чим все закінчиться) і фактор контролю (ступінь контролю за ситуацією).

У працях З. Шапіра також встановлено, що емоція страху запобігає втрат, які можуть виникнути в результаті ризику до якого, на думку автора, схильна людина за своєю природою. Саме тому страх – це якість, яка є дуже цінною у світі, де втрати можуть стати фатальними. Таким чином, емоція страху пов'язана зі схильністю до ризику: чим більшим є страх – тим менше людина виявляє свою схильність до ризику.

Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко вважають, що сприйняття ризику як способу одержати задоволення, "полоскотати нерви" не є нормальним – це, на їхню думку, ризик гедонії, що є негативним поняттям, з яким пов'язані такі поняття, як "одержимість" і "пристрасть". Автори розрізняють "звичайний" ризик і ризик "гедонії". Різниця полягає в тому, що звичайний ризик нерідко є вимушеним, зумовленим збігом обставин, тоді як ризик гедонії – це завжди ризик довільний, тобто такий що виявляється в спеціально створеній індивідом ситуації для такого ризику. Якщо до ситуацій ризику гедонії деякі індивіди прагнуть, причому пристрасно, то до ситуацій вимушеного ризику взагалі мало хто схильний. Тому тут автор використовує ще кілька додаткових визначень: "ризик життєвий" і "ризик ради задоволення". Причому вельми характерно, що не стільки від результату ризикованих дій, скільки по ходу цих дій, в очікуванні їх результату (значущий не стільки результат, скільки його очікування) поведінка індивіда є безрозсудливою, тому що він схильний діяти за першою своєю спонукою, не замислюючись про наслідки. Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко у своєму дослідженні загалом спростовують схильність до ризику, як характеристику здорової особистості, тому що вважають, що нормальне ставлення до ризику – його уникати, і тільки, якщо є мета, що реабілітує ризик, то треба ризикувати.

Ми не можемо з цим погодитися, не тільки тому, що в літературі існує багато свідчень про існування схильності до ризику нормальної людини, а й тому, що не сама схильність, а її рівень, ступінь прояву (або занадто високий, або занадто низький) може свідчити про перевагу гедоністичної спрямованості індивіда.

Проте ті переживання, які вони описують, а саме, приємність, і інтенсивність переживання незвичності й гостроти

ситуації, приємність від пов'язаної з цим психічної напруги, пошук "гострих відчуттів" і задоволення від "самоцільного" ризику доповнюють емоційну палітру, яка провокує і супроводжує ризик.

Розглядаючи ухвалення ризику як заняття мислячої особи певної позиції в тому, здійснювати чи не здійснювати вибір в умовах ризику, Т.В. Корнілова припускає, що існують "когнітивні репрезентації ризику в думці". При цьому ризик у думці – це "передвісник ризику в дії" [2], а при вивченні психологічного ризику, виділяє пізнавальний ризик, суть якого міститься в розумовій орієнтації в ситуації невизначеності.

Ю. Козелецький вважає, що ризикованість є досить узагальненою характеристикою специфічних переживань і засобів виходу суб'єкта із різних ситуацій, і в цьому змісті її можна розуміти як особистісну характеристику.

А.П. Альгін у своїх роботах вивчає немотивований ризик, як механізм самонаслідування. В аналізі немотивованого ризику спостерігається натяк на деякі характеристики. Автор пише, що для того, щоб засвоїти та здійснити будь-які дії, людина спочатку "програє" їх подумки. Коли уявно продумується ризикова дія, може виникнути *переживання* страху, оскільки можуть бути не тільки вигоди, а й невдачі, у такому випадку можуть виникнути *ризикові дії*, а можуть і залишитися тільки на рівні мислення.

Вивчаючи психологічну детермінацію економічної поведінки суб'єктів, наприклад, І.В. Троїцька встановила, що високий емоційно-вольовий контроль за поведінкою і емоціями сприяють ухваленню економічно зваженого, не ризикового рішення. І навпаки, відсутність контролю на фоні високого рівня особистісної тривожності, фрустрованості, заклопотаності або призводять до уникнення ситуації, до обережної поведінки суб'єктів, або призводять до економічного ризику [8].

Узагальнюючи ці ствердження, ми одержуємо важливу для нас інформацію: схильність до ризику як риса, може виявлятися як у *переживаннях* людини, так і в її *думках*, а також *діях* (у поведінці).

Таким чином, спираючись на дослідження, в яких доведено, що в якісних характеристиках рис індивідуальності виявляються основні види психічної активності людини (активність в емоційній, інтелектуальній і руховій сфері) [3,4,6], на інформацію про якісні метапараметри (емоційні, когнітивні, дійові або конативні та контрольно-регулюючі) [7], а також на аналіз літератури з проблеми ризику, що викладений вище, серед якісних компонентів схильності до ризику можна визначити:

- *емоційні* характеристики (афективні реакції, що виникають при переживанні ризику; насиченість, силу емоційних переживань, пов'язаних з ризиком; ступінь яскравості емоційної палітри) ;

- *когнітивні* характеристики (різноманітність думок, уявлень, пов'язаних з ризиком, наявність таких розумових характеристик схильної до ризику людини, за допомогою яких вона може сприймати, розпізнавати ситуації ризику, але не вирішувати її, тобто ще не приймати рішення стосовно вибору альтернатив тощо);

- *дійові* характеристики, що можуть проявлятися зовні, спостерігатися (наявність ризикових дій, прояви ризик-рис в емоціях, експресії, у виразних рухах, міміці, жестах, у висловлюваннях, діях, у поведінці);

- *контрольно-регулятивні*, що характеризують не результат, не зміст, а наявність активності особистості, спрямованої на самоконтроль і регуляцію власних "ризикових" переживань, думок, дій або вчинків.

Слід зазначити, що "емоційний" компонент схильності до ризику (емоційний ризик) виявляється в специфіці емоційної палітри переживань, пов'язаних з ризиком. При цьому він відрізняється від "когнітивного" компоненту ризику (пізнавального ризику - розумової орієнтації в ситуації), а також відрізняється від "дієвої" схильності до ризику людини, яка прагне до ризикової поведінки.

При спробі визначити якісний різновид схильності до ризику ми абстрагувалися від змістовно-особистісних особливостей (мотиви, переконання, система відносин, цінності тощо) і формально-динамічних характеристик.

Оскільки формально-динамічні показники на даному етапі дослідження, на відміну від змістовно-особистісних характеристик схильності до ризику, також є предметом нашої уваги, представимо показники означеного рівня, які були експліковані на основі аналізу літератури й наших попередніх емпіричних досліджень [1].

При цьому проведений аналіз літератури дозволяє виділити серед формально-динамічних показників схильності до ризику такі: потребу ризикувати; стійкість, усталеність схильності до ризику; широту (діапазон) ризикової активності (дій, переживань, міркувань); імпульсивність; чутливість до ризикогенних ситуацій; легкість виникнення ризикової активності та власна ініціативність.

Таким чином, у нашій роботі схильність до ризику розглядається як стійка властивість індивідуальності, що складається з різнорівневих компонентів (показників), зокрема, формально-динамічних та якісних. Саме якісні показники відображають психологічну сутність означеного феномена, який характеризується:

- прагненням, жадобою до ризику, різноманітністю, насиченістю, силою емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (емоційний компонент);

- наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (когнітивний компонент);

- проявами схильності до ризику як емоційної експресії (жестах, міміці, пантоміміці) так і у висловлюваннях, ризикових діях (конативний компонент);

- проявами психічної активності, спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію, але не на їх зміст і не на результат (контрольно-регулятивний компонент).

Модель формально-динамічних і якісних компонентів схильності до ризику представлена на рис. 1.

Рис. 1. Компонентний склад показників схильності до ризику

У цій роботі схильність до ризику розглядається як стійка властивість особистості, що складається з формально-динамічних та якісних показників. Формально-динамічні показники схильності до ризику - потреба ризикувати, стійкість ризик-риси, широта ризикової активності, імпульсивність, чутливість до ризикогенних ситуацій, ініціативність, легкість виникнення ризикованої активності.

Якісні показники, що відображають психологічну сутність означеного феномена, характеризуються прагненням до ризику, характером емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (емоційний компонент); наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (когнітивний компонент); проявами схильності до ризику в емоційній експресії, у висловлюваннях, у ризикових діях (конативний компонент); проявами психічної активності, спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію (контрольно-регулятивний компонент).

Таким чином можливо зробити висновок, що схильність до ризику або ризикованість розглядалася в контексті континуально-ієрархічного підходу. Згідно з означеним підходом, як властивість особистості, ризикованість специфічно виявляється на всіх структурних рівнях. На даному етапі дослідження вивчаються формально-динамічні характеристики схильності до ризику, що представлені компонентами, які відображають особливості виникнення і перебігу ризикових реакцій (процесуальність) і якісними. Якісні показники схильності до ризику відображають психологічну сутність означеного феномена яка виявляється у прагненні до ризику і відрізняються характером емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (емоційний компонент); наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (когнітивний компонент); проявами схильності до ризику в емоційній експресії, у висловлюваннях, у ризикових діях (конативний компонент); проявами психічної активності спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію (контрольно-регулятивний компонент).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бикова С.В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику : апробація оригінальної методики / С.В.Бикова, О.П.Саннікова // Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Дрогобич: Ред.-видав. відділ ДДПУ ім. І.Франка, 2008. – Випуск дев'ятнадцятий. Психологія. – С. 4-15.
2. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений : учеб. пособие для вузов / Т.В.Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
3. Небылицын В.Д. К проблеме мозговых механизмов психической активности / В.Д. Небылицын // Психологические исследования, посвященные 85-летию Д.Н.Узнадзе. - Тбилиси, 1973. – С. 274-282.
4. Ольшанникова А.Е. Эмоции и воспитание / А.Е. Ольшанникова. – М. : Знание, 1983. – 80 с.
5. Санникова О.П. Статус склонности к риску как свойства личности / О.П. Санникова // Психолого-этическая культура деловых отношений / Левчук В.В. и др. – К.; Одесса : СМІЛ, 2006.

6. Санникова О.П. Феноменология личности / О.П. Санникова. – К.; Одесса : СМІЛ, 2003. – 253 с.

7. Саннікова О.П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / О.П. Санникова // Наука і освіта. – 2007. – № 6-7. – С. 30-33.

8. Троицкая И.В. Психология риска, процесса принятия решений и инноваций / И.В.Троицкая // Практическая психология для экономистов и менеджеров : уч. пособие / под ред. М.К. Тутушкиной. – СПб. : Дидактика Плюс, 2002. – С. 181-195.

Подано до редакції 23.05.11
